

ЗВІТИ ПРО ВИКОНАНІ НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 343.2/7

ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ЛЮДИНИ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

У період із 2008 по 2012 рр. науковцями Київської наукової лабораторії дослідження злочинності проти прав і свобод людини і громадянина Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України (нині — НДІ вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України) проводилося наукове дослідження за темою «Теоретичні і прикладні проблеми забезпечення безпеки людини за кримінальним законодавством України», затверджене постановою Президії НАПрН України № 56/4 від 2 жовтня 2007 р. та постановою вченої ради Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України № 3/2 від 19 грудня 2007 р.¹

Дослідження складається з двох частин — Загальної і Особливої. Загальна частина присвячена теорії кримінально-правового забезпечення безпеки людини (автор — В. П. Тихий), а Особлива — видам злочинів проти безпеки (автори — усі співробітники лабораторії).

Безпека людини є однією з її базових потреб і обумовлює право людини на безпеку. Згідно з Конституцією України безпека людини

¹ Науковий керівник дослідження – завідувач наукової лабораторії дослідження злочинності проти прав і свобод людини і громадянина, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України *В. П. Тихий*. Виконавці дослідження: науковий співробітник лабораторії, кандидат юридичних наук, професор *П. П. Андрушко*; старший науковий співробітник лабораторії, доктор юридичних наук, доцент *С. Я. Лихова*; старший науковий співробітник лабораторії, доктор юридичних наук, професор *В. І. Осадчий*; старший науковий співробітник лабораторії, кандидат юридичних наук, доцент *Ю. А. Пономаренко*; старший науковий співробітник лабораторії, кандидат юридичних наук *О. М. Сарнавський*; науковий співробітник лабораторії, доктор юридичних наук, доцент *М. І. Хавронюк*; старший науковий співробітник лабораторії, кандидат юридичних наук, доцент *Н. В. Шепелєва*; науковий співробітник лабораторії, кандидат юридичних наук, доцент *О. М. Подільчак*; лаборанти *С. Р. Кулієва, В. В. Романюк*.

визнається в Україні однією з найвищих соціальних цінностей (ч. 1 ст. 3), а права, свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, яка є відповідальною перед людиною. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ч. 2 ст. 3). Саме тому одним із завдань Кримінального кодексу України (далі — КК) передбачена охорона прав і свобод людини, громадської безпеки, довкілля, забезпечення безпеки людства.

Незважаючи на те, що безпека людини забезпечується інститутами і нормами як Загальної, так і Особливої частини кримінального права, до цього часу комплексного, системного дослідження кримінально-правового забезпечення безпеки людини не проводилося. Досліджувалися лише окремі питання кримінально-правової охорони деяких видів безпеки людини.

Але розробка численних питань відповідальності за окремі злочини проти особистості і загальної безпеки людини не може бути плідною, якщо не має у своїй основі загальнотеоретичного фундаменту.

Актуальності цій проблемі надає і те, що світ не стає безпечнішим. Навпаки, збільшується масштабність, підвищується ступінь (рівень) різноманітних реальних і потенційних загроз для людини, у зв'язку з чим виникають і нові проблеми у сфері забезпечення безпеки людини. Відповідно зростають інтенсивність і масштаби діяльності із забезпечення безпеки людини.

Нині забезпечення безпеки людини стає питанням не лише національної, а й міжнародної безпеки. Воно все більше перетворюється з проблеми захисту людини від небезпеки на проблему фізичного виживання людства, збереження життя на планеті. Безпека людини — невід'ємна складова характеристики стратегічного напрямку людства, що визначений ООН як «сталий людський розвиток», тобто такий розвиток, який веде не тільки до економічного, а й до соціального, культурного, духовного зростання, що сприяє гуманізації і збагаченню позитивного загальнолюдського досвіду. Проте, незважаючи на помітне зростання загроз для життя та здоров'я людини, проблеми забезпечення безпеки людини не вирішуються належним чином. Лише в 2009 р. Європейський Союз увів загальне поняття «безпека» до програми підтримки наукових

досліджень і розробок, тоді як ця проблема має життєво важливе значення для всієї людської цивілізації¹.

За даними Міжнародної організації праці (МОП), в Україні кожні вісім хвилин травмується людина і внаслідок травм упродовж кожних шести годин гине одна людина. Крім того, близько 30 % українських робітників працюють у небезпечних умовах. Як було з'ясовано Міжнародним бюро праці, у світі в середньому на 100 тис. працюючих щорічно припадає приблизно шість нещасних випадків зі смертельними наслідками. В Україні цей показник майже вдвічі вищий².

Викликають занепокоєння застарілість і зношеність об'єктів підвищеної небезпеки та інші інфраструктури. Стан багатьох теплових і водопровідних мереж, каналізацій, інженерних будинкових систем уже найближчим часом може призвести до необоротних процесів, коли потік аварій буде не зупинити. Тривожна ситуація склалася також і у сфері безпеки транспорту, й у сфері безпеки споживачів. Так, генетично змінені продукти стали реальністю. Їх безконтрольне застосування означає по суті проведення несанкціонованих експериментів над людиною, є порушенням права людини на безпеку життя та здоров'я.

Не менш небезпечні ризики для безпеки людини несе у собі і бурхливий розвиток науково-технічного прогресу, пов'язаний з появою нових небезпечних для життя та здоров'я людини джерел енергії й матеріалів, а також наноматеріалів і нанотехнологій, які можуть бути застосовані у тому числі в терористичних та інших злочинних цілях.

Людство наблизилося до тієї межі, коли технічна могутність людини становить загрозу її самознищення. Ядерна, хімічна і біологічна зброя та в багато разів небезпечніша за них генетика, нанотехнології, робототехніка зробили людину небезпечною як для самої себе, так і всіх інших біологічних видів.

Незважаючи на існування кримінальної відповідальності за незаконне проведення дослідів над людиною (ст. 142 КК), на жаль, дотепер не стало загальноновизнаним, що у тих випадках, коли всі

¹ Дзеркало тижня. – 2010. – 20 листоп. (№ 43 (823)).

² Голос України. – 2012. – 14 груд. (№ 238 (5488)).

наслідки застосування інноваційної технології стосовно людини невідомі й деякі з них здатні створювати загрозу життю та здоров'ю людини, пріоритетом має бути безпека людини, а не вигода.

За даними досліджень Інституту соціології НАН України, у ціннісній системі українського соціуму домінують вітальні цінності, пов'язані з цінністю безпеки. Цінність безпеки в 1991 р. становила 4,74 бала, нині — 4,67 бала за п'ятибальною шкалою. У 2000 р. цінність безпеки злетіла до 4,87 бала, потім знижувалася аж до кризи 2009 р., коли знову підвищилася. Нині цінність безпеки трохи знизилася¹.

За таких умов виникла необхідність здійснення системного, комплексного наукового фундаментального дослідження теоретичних і прикладних питань кримінально-правового забезпечення безпеки, націленого на вирішення проблеми законодавчого забезпечення безпеки людини (гарантування, охорона та захист прав і свобод людини), а також на теоретичне обґрунтування підвищення ефективності кримінально-правової охорони прав і свобод людини і громадянина та розробку відповідних пропозицій щодо вдосконалення чинних правових механізмів їх реалізації.

Перш за все була розроблена теорія кримінально-правового забезпечення безпеки людини. Визначено поняття безпеки, здійснена класифікація безпеки на види за різними підставами, зокрема за суб'єктом і рівнем суб'єктивності. Сформульована ціла система понять безпеки людини, а саме: людина, свобода, безпека (особиста та загальна), право на безпеку, система безпеки людини, правові гарантії, делікти створення небезпеки, особиста та загальна небезпека, підстава кримінальної відповідальності, злочини проти безпеки людини тощо. Установлено, що безпека людини в широкому розумінні — це узагальнюючий, інтегральний показник реалізації прав і свобод людини, її захищеності (гарантованості) від небезпек. Це об'єктивний стан і суб'єктивне відчуття фізичної, майнової, соціальної (матеріальної), психологічної і моральної захищеності людини. Безпека є одним із головних показників якості та рівня життя, які можуть знижуватись як через недостатнє, так і через надмірне забезпечення безпеки. Насправді надійна безпека людини

¹ ДТ.УА. – 2012. – 8 груд. (№ 45–46 (93–94)).

може бути досягнута лише шляхом усунення причин створення загроз для людини, її прав і свобод. Тільки в умовах демократичної, соціальної, правової держави можливе забезпечення безпеки людини від тиранії, гноблення, свавілля, беззаконня, безправ'я, насильства, злиднів. Забезпечення безпеки людини (гарантування, охорона та захист прав і свобод людини) — головна функція, мета й обов'язок держави, усіх гілок влади. Держава є основним суб'єктом забезпечення безпеки людини. Саме людина, її права і свободи мають бути визначальним і головним об'єктом національної, державної, політичної, техногенної, екологічної, економічної, інформаційної, громадської безпеки.

При цьому безпека людини є не стільки самоціллю, скільки доцільною діяльністю, в якій використовуються певні засоби, у тому числі і правові, які якраз і здатні виправдовувати безпеку як мету, а не навпаки, оскільки результат людської діяльності є функцією засобів, а не функцією мети. Держава повинна гарантувати такі засоби, способи і форми діяльності органів державної влади, передусім правоохоронних, які б забезпечували додержання прав і свобод людини. У зв'язку з цим законодавство та діяльність із забезпечення безпеки людини мають бути, з одного боку, достатніми, а з другого — не порушувати прав і свобод людини, щоб турбота про безпеку людини не перетворилася в тотальний контроль над людьми. А тому навіть з метою збереження безпеки людей держава не повинна звертатися до таких засобів, які загрожують їх свободі. Рівень безпеки людини має бути щонайменше таким, щоб у суспільстві була створена атмосфера миру та спокою, щоб кожний був упевнений в тому, що його життя і здоров'я, честь і гідність, свобода, власність і спокій знаходяться під надійною охороною держави.

Зміцнення безпеки людини, на наш погляд, вимагає:

забезпечення верховенства, пріоритету прав і основоположних свобод людини у відносинах із державою;

урегулювання поведінки людей відповідно до загальновизнаного принципу «дозволено все, крім того, що заборонено законом» та урегулювання діяльності держави, її органів, посадових і службових осіб відповідно до принципу «дозволено лише те, що передбачається законами»;

забезпечення захисту людини від посягань з боку інших людей і забезпечення захисту людини від посягань з боку держави, її органів, посадових і службових осіб;

підвищення рівня гарантованості прав і свобод людини, закріплених у Конституції.

У системі правових засобів забезпечення безпеки людини важливе місце належить КК, який забезпечує її як нормами Загальної, так і Особливої частини. Зокрема, як впливає зі змісту ст. 11 КК, злочином визнається не тільки діяння, яке заподіяло істотну шкоду фізичній особі, а й яке могло заподіяти таку шкоду, тобто порушило безпеку особи, створило для неї небезпеку (можливість, загрозу, небезпечні умови) заподіяння їй, її життю, здоров'ю, свободі або майну істотної шкоди.

Як правило, порушення безпеки людини є етапом (стадією) вчинення відповідного злочину проти життя, здоров'я, свободи, власності тощо і тому, якщо злочин закінчений, він поглинає попередні етапи (стадії), вони не мають самостійного значення і не впливають на його кваліфікацію. Якщо життю, здоров'ю, свободі, майну людини заподіяна шкода, то тим самим заподіяна шкода і її безпеці. Проте ці стадії (порушення безпеки людини) мають самостійне значення, якщо злочин незакінчений, тобто не доведений до кінця із причин, які не залежали від волі винного. У цих випадках порушення безпеки людини кваліфікується відповідно як готування або замах на вбивство, заподіяння тілесного ушкодження, позбавлення волі, знищення або пошкодження майна людини тощо. Таким чином, норми інституту про незакінчений злочин разом із нормами Особливої частини КК, в яких сформульовані закінчені склади злочинів, захищають безпеку людини, так само як і безпеку інших об'єктів кримінально-правової охорони.

Крім того, при порушенні безпеки людини виникає право на необхідну оборону (ст. 36 КК), на затримання особи, яка вчинила злочин (ст. 38 КК), на крайню необхідність (ст. 39, ч. 2 ст. 40 КК). У цьому аспекті право на необхідну оборону, на затримання особи, яка вчинила злочин, і право на заподіяння шкоди в стані крайньої необхідності є своєрідними формами забезпечення безпеки людини (людей). Так само порушення безпеки людини перебуває у тісному зв'язку із нормами КК про діяння, пов'язане з ризиком (ст. 42 КК),

та про виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ст. 43 КК). До того ж вчинення злочину під впливом погрози, примусу, тобто при порушенні безпеки людини, віднесено законодавцем до обставин, які пом'якшують покарання (п. 6 ч. 1 ст. 66 КК), а вчинення злочину загальнонебезпечним способом є обставиною, яка обтяжує покарання (п. 12 ч. 1 ст. 67 КК).

Поряд із правом людини на безпеку в широкому смислі слова Конституція України закріплює і право людини на безпеку в її власному (вузькому), буквальному смислі слова, тобто право на безпеку життя і здоров'я людини, право людини на їх захищеність, охорону життя і здоров'я (частини 2 і 3 ст. 27, ч. 1 ст. 49). Це право конкретизується цілою низкою інших норм Конституції України, які передбачають право кожної людини на: безпечність продукції та всіх видів послуг і робіт (ч. 4 ст. 42), безпечні умови праці (ч. 4 ст. 43), безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушеннями цього права шкоди (ч. 1 ст. 50).

Положення Конституції України є основою законів та інших нормативно-правових актів у сфері безпеки людини. До галузевого законодавства щодо безпеки людини належить законодавство про охорону здоров'я, праці, про дорожній рух, про цивільну оборону, про охорону навколишнього природного середовища, пожежної безпеки тощо. Так, відповідно до Цивільного кодексу України (далі — ЦК) фізична особа має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, на безпечні для неї продукти споживання (харчові продукти та предмети побуту), на належні, безпечні умови праці, проживання, навчання тощо (ст. 293), на усунення небезпеки, створеної внаслідок підприємницької або іншої діяльності, яка загрожує життю та здоров'ю (ст. 282 ЦК). Про це свідчать і норми глави 81 ЦК (Створення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної або юридичної особи). Зокрема, ст. 1163 ЦК передбачає, що фізична особа, життю, здоров'ю або майну якої загрожує небезпека, а також юридична особа, майну якої загрожує небезпека, мають право вимагати її усунення від того, хто її створює. До речі, шкода, завдана особі, яка без відповідних повноважень рятувала життя та здоров'я фізичної особи від реальної загрози для неї, відшкодовується державою у повному обсязі.

Низка норм Особливої частини КК передбачають відповідальність і за порушення права на безпеку людини як за посягання на самостійний об'єкт кримінально-правової охорони. Це норми КК про погрози людині, злочини, що становлять небезпеку для життя та здоров'я людини, які вчиняються у сфері медичного обслуговування (статті 132, 138–145 КК), інші злочини, що становлять небезпеку для життя та здоров'я людини (статті 134–137 КК). Безпеку людини забезпечують і норми КК про відповідальність за злочини проти довкілля (екологічної безпеки), громадської безпеки, безпеки виробництва, безпеки руху та експлуатації транспорту, а норми про злочини проти безпеки людства — право на безпеку всіх людей.

Крім того, порушення безпеки людини може бути і способом вчинення того чи іншого злочину, і тому законодавець визнає його обов'язковою ознакою простого, кваліфікованого або особливо кваліфікованого складу злочину. Порушення права на особисту безпеку людини при вчиненні тих чи інших злочинів свідчить про високий ступінь їх тяжкості, і тому законодавець у цих випадках конструє усічені склади злочинів, переносить момент закінчення таких злочинів на попередні стадії, на стадію порушення безпеки людини.

Підвищення рівня безпеки людини вимагає поставлення на перше місце в системі Особливої частини КК злочинів проти прав і свобод людини, а на друге — злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.

Водночас у контексті досліджуваного питання окрема увага науковців була приділена доцільності суттєвого розширення переліку спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності у випадку поновлення безпеки людини (людей), закріплення положення про те, що покарання підлягає скороченню при усуненні створеної винним небезпеки для життя та здоров'я людини, а також введення до КК нових заохочувальних норм і норм кримінально-правового компромісу про звільнення від кримінальної відповідальності.

Свідченням результативності цього дослідження є підготовка п'яти монографій, понад десять науково-практичних коментарів до

КК, опублікування близько 110 наукових статей та тез наукових доповідей і повідомлень; проведення й участь у науково-практичних конференціях, семінарах, «круглих столах», матеріали яких опубліковані, тощо.

За результатами дослідження: 1) сформульовано поняття злочинів проти безпеки людини та здійснено їх класифікацію; 2) проаналізовано склади злочинів проти безпеки людини (зокрема, злочинів проти особистої безпеки людини, проти безпеки споживачів, проти екологічної безпеки, громадської безпеки, безпеки виробництва, безпеки руху та експлуатації транспорту, проти безпеки людства) та розроблено критерії їх відмежування від інших правопорушень; 3) вивчено кримінальну відповідальність за порушення безпеки людини за законодавством держав-учасниць ЄС. Крім того, проведене дослідження дозволило творчому колективу підготувати низку науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення кримінального законодавства з метою підвищення ефективності забезпечення безпеки людини та практичних рекомендацій щодо однакового та правильного його застосування. Ці пропозиції доповідалися на засіданнях Комітетів Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності та з питань правової політики, спеціальної робочої групи Верховної Ради України з доопрацювання проекту Кримінального процесуального кодексу України, Асоціації суддів Конституційного Суду України, Науково-методичної ради Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, Науково-експертної групи по підготовці Конституційної Асамблеї, Комісії з питань правоохоронної діяльності Конституційної Асамблеї, робочої групи при Президентові України з питань реформування прокуратури й адвокатури, робочої групи з питань реформування законодавства про адміністративні правопорушення та запровадження інституту кримінальних проступків, Науково-методичної ради при Генеральній прокуратурі України, Державного агентства науки, інновацій та інформатизації, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України та Всеукраїнської громадської організації «Асоціація кримінального права».

Сподіваємося, що системне, комплексне дослідження «Теоретичні і прикладні проблеми забезпечення безпеки людини за кримінальним законодавством України» було плідним, його результати є внеском у теорію та практику кримінального права, а впровадження результатів дослідження сприятиме суттєвому вдосконаленню кримінально-правового забезпечення безпеки людини, підвищенню рівня правозастосування органів досудового розслідування та суду.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 7 від 13 березня 2013 р.).

*Рецензент — доктор юридичних наук, старший науковий співробітник **В. С. Батургарєва**.*